

Nişâbûr'da X-XII. Yüzyıllarda Ticaret

Alparslan KILINÇ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi,
Doktora öğrencisi

alparslankilinc@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2317-2249>

Makale Başvuru Tarihi : 09.11.2023

Makale Kabul Tarihi : 13.12.2023

Makale Yayın Tarihi : 31.12.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10445564

Cihan AYAZ

MEB Okul Müdür Yardımcısı

Ayaz2334cihan@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6433-8539>

Özet

Anahtar Kelimeler:

Horasan
Nişâbûr;
Sâmânîler
İpek Yolu
Ticaret

Ortaçağ'da ekonominin saç ayağını; tarım, hayvancılık ve ticaret faaliyetleri oluşturuyordu. Nişâbûr'un siyasi açıdan bir cazibe merkezi olmaya başlaması Tahirîlerin Horasan'da idareyi ele geçirmesiyle başlamıştır. Tahirîler'e başkentlik yapan Nişâbûr; Saffarîler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde de önemli bir merkez olmuştur. Nişâbûr'un, Horasan'ın önemli bir merkezi olması ise Sâmânîler dönemiyle birlikte olmuştur. Nişâbûr, ticaret yollarının kesiştiği (en ünlüsü olan İpek Yolu) bir güzergâhta bulunması önemli bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Nişâbûr'da ticaret hacminin artmasını sağlayan unsur ise yabancı tüccarların şehirde gelip kalması için mekânların oluşturulmuş olmasıdır. Kervansaraylar ve hanlar bu yapıların başında gelen mekânlardır. Kervansaraylarda kalan tüccarlar hem kendilerinin hem de hayvanlarının ihtiyaçlarını gidererek dinlenme imkânı buluyorlardı. Nişâbûr'da ticaretin canlı olduğu diğer mekânlar ise çarşı ve pazarlardı. Bu çalışmamızda Nişâbûr'un cazibe merkezi olmasını sağlayan nedenlerin başında gelen ticari faaliyetlerini bütün yönleri ile incelemeyi hedeflemekteyiz. Bu nedenle bu çalışmamızda Nişâbûr'un; coğrafî sınırlarını, iklimini, yerleşim yerlerini, ticari faaliyetlerini, kullanılan ve darp edilen paralarını, ticaretin yapıldığı hanları, çarşıları, pazarları ve ihraç edilen ürünleri hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktayız. Bu bilgilerde dönemin coğrafyacalarının, seyyahlarının ve tarihçilerin kaynaklarına dayanarak verilecektir.

Trade In The X.-XII.th century In The Nişâbûr

Abstract

Keywords:

Khurasan
Nishapur
Samanids
Silk Road
Trade

The trivet of the economy in the Middle Ages; agriculture, animal husbandry and trade activities. Nishapur began to become a political center of attraction when the Tahirids took over the administration in Khorasan. Nişâbûr, which was the capital of the Tahirids; It was also an important center during the Saffarids, Samanids, Ghaznavids and Seljuks periods. It was during the Samanid period that Nishapur became an important center of Khorasan. Nişâbûr's location on a route where trade routes intersected (the most famous being the Silk Road) made it an important trade center. The factor that increased the trade volume in Nishapur was the creation of places for foreign merchants to come and stay in the city. Caravanserais and inns are the main places of these structures. Merchants staying in caravanserais had the opportunity to rest and meet the needs of themselves and their animals. Other places where trade was lively in Nishapur were bazaars and markets. In this study, we aim to examine all aspects of Nishapur's commercial activities, which are one of the reasons that make it a center of attraction. For this reason, in this study, Nişâbûr; We aim to provide information about its geographical borders, climate, settlements, commercial activities, used and minted currencies, inns, bazaars, markets and exported products. This information will be given based on the sources of geographers, travelers and historians of the period.

GİRİŞ

Nişâbûr bölgesi iklimi, coğrafi konumu ve jeopolitik konumundan dolayı tarihin her döneminde istilalara ve yeni yerleşimcilere açık bir durumda olmuştur. Siyasi bir merkez olarak önem kazanması, Tahirîlerin Horasan'da yönetimi ele geçirdikleri dönemde olmuştur. Eskiden Horasan'da emirin sarayı Tahirîler zamanına kadar Merv ve Belh'teydi. Tahirîler Horasan'ın merkezini Nişâbûr'a taşıyarak şehri kendilerine başkent yapmışlardır. Bunun üzerine şehir büyüyerek zenginleşmiştir. Tahirîlere başkentlik yaptıktan sonra Saffarîler zamanında da önemini devam ettirmiştir. Sâmanîlerin Miladi 900 senesinde Saffarîleri mağlup ederek Horasan bölgesini ele geçirmesiyle, Horasan'ın merkezi konumuna gelen Nişâbûr, siyasi, ticari ve sosyal açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur (İbn Havkal, 1967: 434; Pırlanta, 2013: 38; Usta, 2013: 394-395).

Arapça şekli “Şâpûr'un güzeli” anlamındaki eski Farsça Nîv Şahpuhr'dan gelen Neysâbûr olan adı, modern Farsça'da Nişâbûr olarak telaffuz edilir ve Neysâbûr kuruluşunu Erdeşîr Bâbgân'ın oğlu I. Şâpûr'a borçlu olup, şehir X. yüzyılda onu onartan Sâsânî kralı II. Şâpûr'dan beri böyle anılmıştır.

İslâm'ın ilk zamanlarında Fars dilinde “Bulutlu Şehir” anlamında Ebrşehr ve İranşehr adıyla da anılan Nişâbûr¹ Horasan bölgesinin dört önemli şehrinden (diğerleri Merv, Herat ve Belh) en önemlisiydi (Özgüdenli, 2007: 149; Piyadeoğlu, 2012: 16; Strange, 2015: 467).

Mukaddesî Nişâbûr şehrinin adı konusunda ihtilaflar olduğunu belirterek, *Ahsenü't -Takâsîm* adlı eserinde bu durumu şu şekilde izah etmektedir: “Kimiler buraya İranşehr der. Kimileri ise Cabulistan'ı da kapsayan bölgenin tamamının isminin Nişâbûr olduğunu der. Bu düşüncede onlar ayrıca Sicistan ve çevresini de bu bölgeye dahil ederler. Kimileri de Nişâbûr ismini bu bölgenin hepsinin, ancak bazıları başkent ismi olduğunu belirtir.” Mukaddesî, sonuncu görüşü kabul etmiş olup, başkent İranşehr'dir diye belirtmektedir (Mukaddesî, 2015: 309).

İbn Havkal'a göre de Nişâbûr, Ebreşehr diye tanınmıştır. Bu şehir hakkında Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî² şöyle diyor:

Ey benim Ebreşehr gecesinde uyanık seherim!

Başkasında uykuyu bana zemm ettin.

Nişâbûr'a yukarıda belirttiğimiz isimler dışında da kaynaklarda birçok isim verilmiştir. Bu kaynaklar incelendiğinde aktarılan bilgilerin bazı kaynaklarda birbiriyle karıştırıldığı, bazı kaynaklarda aktarılan bilgilerin tekrarlandığı, bazı yerlerde de bilgiler bir bütün olarak değil de birbiriyle bağlantısı olmayan ayrı parçalar gibi görünmektedir. Nişâbûr'a verilen diğer isimleri dönemin coğrafyacılarının eserlerini inceleyip, bu isimlere doktora tezinde ve yazmış olduğu Ortaçağ'ın İncisi Nişâbûr adlı eserinde yer veren İsmail Pırlanta'ya istinaden şu şekilde sıralayabiliriz: Nishabur – Nishapur, Nehşâpûr, Nevşâhpûr, Nîkehfûr (Neykehfûr), Şâpûr Hâst (Hôst) ve Dendî Şâpûr, Nîvşâhpûher, Binâşâhpûr, Nîsâfûr (Neysâfûr) – Nîsâver (Neysâver), Nebsâbûr, Nişâbûr – Bîşâbûr, Nîvehşâhpûr (Karnîk-i Şâhpûr), Nîsâyâ (Neysâyâ) – Nesâyâ, , Niu-Şâpûh, (Pırlanta, 2010: 40-48; Pırlanta, 2013: 51-57).

Belâzuri'nin verdiği bilgilere göre, Nişâbûr etrafı surlarla çevrili bir şehirdir ve içinde bir de kühendiz'i bulunmaktadır (Belâzuri, 2002: 586). Ayrıca Belâzuri, Türklerin Müslüman Arap orduları ile olan VII. yüzyıldaki mücadeleleri sırasında Nişâbûr şehrine kadar akın bulduklarını da ifade etmektedir (Frye-Saylı, 1946: 106; Belâzuri, 2002: 603; Özçamca 2007: 60). Şehrin fiziksel görünümü için X. yüzyıl coğrafyacıları, 1x1 fersahlık³ alanı kapsadığını, kuhendiz, rabad ve şehristan'dan oluştuğunu kaydederek (İbn Havkal, 1967: 431; Hudûdü'l Âlem, 2020: 57).

I. NİŞÂBÛR'UN COĞRAFİ YAPISI

1. Nişâbûr'un Coğrafi sınırları ve İklimi

¹ İbn Battûta, Nişâbûr ve Herat'tan mamur olarak bahsederken; Belh ve Merv'den harap olarak bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Battûta, 2020: 367.

² Arap şairi ve antoloji müellifidir. Et- Tâî diye tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.. Yörükân, 2004: 140.

³ Fersah yaklaşık 6 km'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hınz, 1989: 76.

Nişâbûr'un coğrafi konumu ve yer aldığı iklim bölgesi hakkında hem Müslüman coğrafyacılar, hem de diğer inançlara sahip coğrafyacılar çeşitli bilgiler vermişlerdir. Bu kaynaklar incelediğinde verilen bilgiler arasında küçük farklılıklar bulunmaktadır. Kalkaşandî, bölgenin koordinatlarını 80° boylam ve 36° 20' enlem olarak belirtmekte, bölgeyi dördüncü iklim bölgesinde saymaktadır. Hamdullah Mustavfi ise bölgenin enlemi konusunda Kalkaşandî ile aynı şeyleri söylerken, boylam ölçüsünde ise 12° 32' bir sapma yapmıştır. Böylece Hamdullah Mustavfi, Nişâbûr'un koordinatlarını 92° 32' boylam, 36° 21' enlem olarak belirtmiştir. İklim bölgesi konusunda ise her iki coğrafyacı da Nişâbûr'un dördüncü iklim bölgesinde olduğunu belirtmişlerdir (Pırlanta, 2010: 49; Pırlanta, 2013: 59). İbn Rüsteh de Nişâbûr'un dördüncü iklim bölgesinde yer aldığını belirtmektedir (İbn Rüsteh, 2017: 97). Batlamyus ise Nişâbûr'un koordinatlarının 58° boylam, 39° enlemde olduğunu ve dördüncü iklimin sonu yani beşinci iklimin başında yer aldığını söylemektedir (Grayeli, 1415 hş: 211).

Yukarıda kaynakların verdiği bilgilere göre; 36° 12' ya da 13' Kuzey enlemi 58° 40' ya da 49' Doğu boylamı içerisinde yer alan günümüz Nişâbûr'un koordinatları karşılaştırıldığında, enlem ve boylamında önemli bir fark bulunmamaktadır (Honigmann, 302; Honigmann-Bosworth; 63). Böyle bir farklılığın çıkmasının sebebi ise geçmişteki hesaplama yöntemleri ile günümüz yöntemlerinde oluşan farklılık ve Nişâbûr'un mevcut konumundaki değişikliklerdir.

Nişâbûr'un denizden yüksekliği 1210 metre olup, Nişâbûr Binâlûd dağının güneybatısında ve Tahran ile Meşhed'i birbirine bağlayan bağlantı yolu konumundadır. Aynı zamanda Nişâbûr, doğu-batı ile güney-kuzey ticaret yollarının (Orta Asya ve Hindistan'ı İran üzerinden batıya ve İran körfezini Hârizm üzerinden Volga boylarına bağlayan) kavşağında yer almaktadır (Özgüdenli, 2007: 149; Merçil, 2008: 130; Sarıgül, 2018: 19).

Nişâbûr iklim olarak insan yaşamı için uygun bir yerleşim merkeziydi. Havası insanı bunaltacak kadar çok sıcak ve rutubetli değildi. Dönemin coğrafyacılarından Makdisî'ye göre; Nişâbûr'un havasının insanı hasta edecek derecede bir sertliği de yoktu (Makdisî, 1877: 300). Karasal iklime sahip olan Nişâbûr'un iklimi bölgedeki diğer yerleşim merkezlerinden farklılık göstermektedir. Nişâbûr'un, Horasan bölgesindeki iklimi ve havası en güzel şehir olduğu Ortaçağ coğrafyacıları tarafından belirtilmiştir (İstahrî, 1927: 205; İbn Havkal, 1967: 433; Pırlanta, 2013: 62).

Nişâbûr sınırları Horasan'da en geniş olan yerleşim merkezidir. Birçok beldeye sahiptir (İstahrî, 1927: 205; İbn Havkal, 1967: 453; Hudûdü'l Âlem, 2020: 56-57; Makdisî, 1877: 314-316; Pırlanta, 2013: 60). Nişâbûr'un sınırlarının bir kısmı Kûmis ve Ceyhun'a, diğer bir kısmı ise Sistân'a yedi günlük bir mesafede yer alan Herat'ın da ilk yerleşim merkezlerinden biri olan Dizk (Dezk)'e, diğer taraftan da Kûhistân'a kadar uzanmaktaydı (İstahrî, 1927: 205; İbn Havkal, 1967: 453; Pırlanta, 2013: 61).

Tâhirîler'in başkentlerini Merv'den Nişâbûr'a taşımalarından sonra Nişâbûr sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel yönden Horasan'ın önemli bir şehri olmuştur (İstahrî, 1927: 255; Makdisî, 1877: 332; Sarıgül, 2018: 20). Sonraki dönemlerde gerek Sâmânîler ve gerekse Selçuklular döneminde de Nişâbûr'a önem verilmiş ve bu sayede önemli bir ilim merkezi haline gelmişti (İbn Havkal, 1967: Merçil, 2008: 130).

Bugün Nişâbûr'un batısında Sebzevâr, doğusunda Meşhed, güneyinde Kedken ve Kûh-i Surh-i Kaşmer, kuzeyinde ise Binâlûd dağı olup, yüzölçümü 2425 hektardır (Grayeli, 1415 hş: 212; Piyadeoğlu, 2012: 18; Pırlanta, 2010: 54-55, Pırlanta, 2013: 63; Sarıgül, 2018: 20).

2. Nişâbûr'a Bağlı Olan Yerleşim Merkezleri

Nişâbûr geniş sınırlara sahip bir yerleşim merkezidir. Bu büyük yerleşim merkezlerinden en önemlileri şu dört tanesidir: Bâharz, Zâm, Cüveyn ve Beyhak. Bunlara bağlı da rustak⁴ ve köyler bulunmaktaydı (Makdisî, 1877: 300-302; İstahrî, 1927: 203; Uslu, 1997: 30; Sarıgül, 2018: 22).

Zâm: Nişâbûr'un önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Zâm beldesine bağlı birçok köy vardı. Zâm bazı kaynaklarda Câm olarak da geçmektedir (İstahrî, 1927: 252; Makdisî, 1877: 300; Strange; 2015: 356-357; Uslu, 1997: 31).

⁴ Rustak: Birden fazla köyün bir araya geldiği yerleşim merkezi olarak ifade eden araştırmacılar vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zahoder, 1955: 496. Ancak bu terim için araştırmacılar tarafından kabul gören anlayış ise, köy anlamında da kullanıldığıdır. Bkz. Şeşen, s. VIII; Kurt, 1998: 70. Ayrıca bkz. Pırlanta, 2011/2(1): 157-159.

Bâharz: Nişâbûr – Herat arasındaki bir yerleşim merkezi olup, merkezinin Mâlin kasabası olduğu belirtilir (Uslu, 1997: 30). Bâharz’a bağlı 168 adet köy bulunmaktadır (Yâkut el-Hamevî, I: 376).

Cüveyn: Buranın merkezi Azâdvâr’dır (Makdisî, 1877: 318; Yâkut el-Hamevî, II: 223; Strange; 2015: 391; Uslu, 1997: 30; Hartmann, III: 248; Sarıgül, 2018: 22). Burası kuzey ve güney diye ikiye ayrılır. Yerleşimin yoğun olduğu kuzey kesiminde 189 adet köy bulunmaktadır (Yâkut el-Hamevî, II: 223). Cüveyn; Beyhak-Câcerm arasında bir bölgedir. Bistam’dan gelen kervan yolu buradan geçerdi (Hartmann, III: 246; Uslu, 1997: 31).

Beyhak: Nişâbûr’un dört önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Tâhirîler zamanında 390 köye sahipti. Bunların arasında iki önemli şehri vardı: Sâbzevâr (İstahrî, 1927: 257, 284; İbn Havkal, 1967: 433, 456; Makdisî, 1877: 50, 318), Hüsrevcird (Hudûdü’l Âlem, 2020: 102).

Nişâbûr’da bulunan diğer yerleşim birimleri şunlardır:

Büştefrûş (Uslu, 1997: 31), Büzdğûr, Binvede, Bişekend (Yâkut el-Hamevî, I: 227), Behmenâbâz, Buzcan (Buzkan, Buçkan, Fez), (Yâkut el-Hamevî, I: 213), Bust (Yâkut el-Hamevî, I: 227).

Câcerm (Makdisî, 1877: 318), Cünâbiz (Yâkut el-Hamevî, I: 227), Câymen (Hâymend), Cermekân, Cezînân.

Destecîrd, Dîvareh (Yâkut el-Hamevî, I: 228-229).

eş-Şâmât (Tek-Âb), Esferâyîn (İsferâyîn), Ergiyân, Esedâbâz (Yâkut el-Hamevî, I: 227), Eşbâh, en-Nûk, el-Mellâha, er-Ramâde (Yâkut el-Hamevî, I: 227), Ezazvar.

Feğîsen, Ferhâkird (Ferhâzcird) (Uslu, 1997: 32).

Kündür (Makdisî, 1877: 318), Kasr, Kasrû’r-Rîh, Karâkûr, Kûsrâ, Kündür, Kuyan (Yâkut el-Hamevî, I: 227), Kalmeyhen (Uslu, 1997: 31-32).

Îranşehr, İsbnekân.

Hârrenc (Hârzenc), Hüseyinâbâz, Haşkrûzân, Harkird, Humrân, Harkân, Hanrevan (Hâri Revan), Hüsrevcîrd, Hakisârân (Yâkut el-Hamevî, I: 228-129), Hâf (Makdisî, 1877: 300), Hucân (Uslu, 1997: 31-32).

Mâzül, Mezdûrân (İbn Hurdâzbih, 2008: 24; Makdisî, 1877: 106, 351). Mezinân (Hudûdü’l Âlem, 2020: 102), Mâlâykird (Sembûscird) (Makdisî, 1877: 351), Mihrecân (Yâkut el-Hamevî, I: 211), Mâlin (Kevaherz), Mehene Hucân (Uslu, 1997: 31-32).

Nûkdeh.

Ravend, Râvinî, Rîvez, Rih, Râdkân, Revân, Rezile.

Üstivâ, Ükîneh.

Özkend (Üzkend).

Senkân, Senkerder, Sâheh, Selûmek, Sincebest (Yâkut el-Hamevî, III: 299), Sûrîn, Sebzevar (Beyhak ile Nişâbûr arasında yer alır), Senâbâd, Serahs (İbn Hurdâzbih, 2008: 62).

Şâzemih.

Tûs (Tâberân ve Nûkan adında iki mahallesi vardı), Turuşîz (Turusîs), Turûğûd (Turûğbed olarak da bilinir; Tûs tarafında yer alır).

Zûzen, Zâveh, Zâh.

Nişâbûr'un köyleri genel olarak kuzey bölgesinde Binâlüd dağının eteklerinde yer alır. Köylerde meyve bahçeleri geniş yer tutmaktaydı (Sarigül, 2018: 24).

III. NİŞÂBÛR'UN EKONOMİSİ

1. Nişâbûr'da Ticaret

Eski çağlardan itibaren ticaret özellikle devletler ve milletler arasındaki iletişimi sağlayan önemli bir araçtı. Çünkü bu dönemlerde tüccarlar başka bölgelerle yaptıkları ticaretle yeni buluşları ve yeni bilgileri gittikleri bölgelere de götürmüş ve buradaki bölge halkına aktarmış oluyordular. Ortaçağ'da yapılan ekonomik faaliyetlerin en önemlisini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Bu dönemde de devletler ve milletler ihtiyaçlarından fazla ürünlerini başka bölgelere götürmüşlerdir. Ayrıca Ortaçağ'da daha çok ticaret ürünleri olarak meyve ve sebze, pamuk, yağ, tahıl, hayvancılık ve zirai ürünler görülmektedir. Bu ürünlerin dışında ayrıca taş ve çömlekçilik eşyaları, demir, bakır, bronz, altın ve işlenmiş gümüşün de ihracatı yapılmıştır. Yine Ortaçağ'da ticarete önemli bir ekonomik faaliyet olarak mücevheratçılık da gelmektedir. Çünkü mücevheratçılık, ağırlığı hafif fakat satışta kazancı fazla olduğu için bunun ticareti daha çok tercih edilmiştir (Zeydan, 1972: 80; Bakır, 2005: 174; Şahin- Arifoğlu, 2013: 372; Kılınç, 2022: 63).

Ortaçağ İslâm dünyasında ekonomik hayatının en önemli dalı ticarettir. Çünkü İslâm ülkelerinin coğrafi konumlarından dolayı o dönemin iki önemli yolu Müslümanların topraklarından geçmekteydi. İpek yolu bu ticaret yollarından biri olup, Çin'den başlayıp doğuyu batıya bağlayan bir güzergâhtı. Geçtiği yerler ise öncelikle Çin'i Batı Türkistan'a bağlıyor, Kâşgar, Semerkand, Buhârâ, Nişâbûr, Rey, Hemedan ve Bağdat'tan geçerek İstanbul'a, Akdeniz'e ve Avrupa'ya ulaşırdı (Mazaherî, 1972: 342; Kılınç, 2020: 92; Kılınç, 2021: 19).

Fetihlerle birlikte İslâm uygarlığının sınırları genişleyince, Müslümanların ele geçirmiş olduğu coğrafyalarda; Arabistan, Kuzey Afrika, Mısır, İspanya, İran, Irak, Suriye, Mâverâünnehir ve Horasan gibi farklı medeniyetlere, kültürlere, milletlere ve ayrıca farklı ekonomik güce sahip bölgeler önce tek devletin hâkimiyetine, daha sonraları ise tek devletin yıkılmasıyla İslâm medeniyetinin çatısı altında bir araya geldiler. Böyle olunca da önce kendi aralarında ticaret yapmaya başladılar, daha sonra ise diğer bölgelerle ticari bağlantılar kurdular. İslâmiyet öncesi dönemden itibaren var olan yerel dinamikleri de kullanarak ticari faaliyetlerini geliştirdiler. Buna bağlı olarak gelişmiş bir ticaret ağı oluştu (Özdal, 2016: 206; Kılınç, 2021: 19).

Coğrafi konumundan dolayı Horasan önemli bir ticaret merkeziydi ve bu özelliğiyle diğer ticaret merkezleri için de önemli bir yerdii. Özellikle Hârizm ve Mâverâünnehir için Horasan önemli bir ticaret merkeziydi. Gerek Hârizm ve gerekse Mâverâünnehir Batı dünyası ile olan ticaretini ve kültürel faaliyetlerini Horasan üzerinden yapmaktaydı. Bununla birlikte Hârizm ile bağlantı da Horasan şehirlerinin yolları vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Bunların başında Belh'i Tirmiz'e bağlayan yol gelmektedir. Yine aynı şekilde önemli birer ticaret merkezi olan Horasan'ın şehirleri arasında da önemli ticaret yolları mevcuttu. Ceyhun havzasıyla bağlantıyı sağlayan Horasan'ın Belh şehri kilit konumundadır (Barthold, 1990: 80; Piyadeoğlu, 2012: 166).

Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Herat, Merv ve özellikle Nişâbûr ticaret hacmi bakımından XI. yüzyılda da Bağdat ile yarışır duruma gelmişti. Horasan ticarete en parlak çağını X. yüzyılda Sâ mânîler döneminde yaşamıştır. Özellikle Soğd'lu tüccarların yeni ticaret kolonileri oluşturmasıyla fikir, bilgi-teknik, mal ve insan alışverişi arttığı görülmektedir (Frye, 1965: 30; Şahin- Arifoğlu, 2013: 372; Kılınç, 2022: 64).

Horasan'ın Batı dünyası ile ticaretini özellikle Mısır üzerinden gerçekleştirmiştir. Horasan'ın ürünleri Mısır limanlarına ulaştırılmakta ve bu limanlardan da gemilere yüklenerek birçok ülkeye ihraç edilmektedir. Mısır'da İran ipeği (1100-1130 yılları arasında üretilen) önemli gelir getiren ürünler arasında yer almıştır. İranlı ve Horasanlı tüccarlar Mısır'a ipek götürür, Mısır'dan ise başta keten olmak üzere diğer kumaşları satın alarak geri dönmüşlerdir. Horasan; Doğu Avrupa, Batı Asya, Uzakdoğu ve Hindistan ile de yoğun bir ticari faaliyeti içinde bulunmaktaydı. Horasan'ın meşhur pamuklu ve yünlü kumaşları her bölgede büyük bir rağbet görmüştür. Bu ürünler Batı Avrupa pazarlarına da ulaşabilmiştir (Agacanov, 2002: 237; Piyadeoğlu, 2012: 167).

Horasan bölgesinin ekonomik alandaki en zengin şehri Nişâbûr'dur. Sâ mânîler döneminde Merv'in yerine Nişâbûr'un askeri ve idari merkez haline getirilmesiyle, Nişâbûr Horasan'ın en büyük ilim, sanat ve ticaret merkezi oldu (İstahri, 1927: 204; Hudûdü'l Âlem, 2020: 57; Özgüdenli, 2007: 149).

Nişâbûr, Hindistan ve Orta Asya'dan batıya, İran körfezinden kuzeye Volga boylarına giden önemli ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu. Şehrin birçok pazar yerleri, kervansarayları, hanları vardı ve bunlar ticaretin önemli merkezleriydi (Zahoder, 1955: 499; Merçil, 2008: 130). Şehir; İpek Yolunun kesişme noktasında bulunmasının dışında, Hazar'ın güneyinden Merv'e oradan da güneye Horasan'ın içlerine doğru yayılan genelde Bulgar Türkleri ve Harizm'li tüccarlar tarafından kullanılan ticaret yolunun da önemli kavşak noktalarından biri idi (Heyd, 1975: 53-54; Barthold, 1990: 255; Şeşen, 2001: 48). Ayrıca Tibet'li ve Hint'li tüccarlar, Orta Asya ve Horasan içlerine mallarını pazarlamak için İran'ın güneyindeki Sistan'a geçip Kâbil ve Gazne'ye gelmekte buradan Belh, Herat, Nişabur üzerinden Horasan'a geçmekte veya kuzeye Buhâra'ya doğru gitmekteydiler (Uslu, 1997: 156; Usta, 2013: 442-443).

Ticaret yollarının kesiştiği kavşakta bulunan Nişâbûr, Tahirîler döneminden itibaren başlayan Horasan bölgesinin merkezi olma özelliğini Sâffâriler, Sâmânîler ve Gazneliler döneminde ticari yönden gelişmesiyle sürdürmüştür. Nişâbûr, Büyük Selçukluların Horasan'a gelmeleri sonrasında da kazandığı ticari merkez olma özelliğini korumuştur. Şehrin pek çok yerinde çarşı ve caddelerinde önemli pazarların bulunması ve ayrıca ticaret hayatının da canlılığından dolayı kervansaraylar ve tâcirler için birçok han vardı. Ayakkabı tamircileri, elbise imalâtçıları, çizmeciler ve her türlü ticaretle uğraşan tâcirlerin bol olduğu, bu çarşı ve pazarlarda her çeşit eşya rahatlıkla bulunmaktaydı (Strange, 2015: 468). Nişâbûr bu sayede tüccarların uğradığı önemli ticaret şehirlerinden biri olmuştur. Şehirdeki bu ticari hareketlilik Nişâbûr'da değişik sanatlarla uğraşan birçok sanat ve ticaret erbabının faaliyet göstermesini sağlamıştır (Merçil, 2008: 131; Piyadeoğlu, 2012: 168).

Ticari faaliyetlerden köle ticaretinin de Horasan'da önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Horasan'da köle ticareti yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Bunun sebebi ise bu dönem sanayisinin ve iş yükünün tamamen insan gücüne dayanmasındandır. Kölelik, ucuz iş gücü arayışı neticesinde ortaya çıkmıştır. Horasan Emiri olan Tahir b. Hüsey'nin halife Me'mûn'a 2000 kişilik bir köle grubunu hediye etmesi, bu dönemde köle ticaretinin ne kadar önemli ve yoğun olduğunu gösterir. Köle ticareti Horasan'da özellikle; Herat, Merv ve Nişâbûr'da yapılmaktaydı (İbn Hurdâzbih, 1967: 131; Lombart, 2002: 72; Arifoğlu, 2018: 194).

Kaynaklarda farklı milletlerden oluşan köleler şu şekilde tasvir edilmektedir: Hindistanlı kadınlar endamlarının güzel olması, esmer ve çok güzel olarak bilinirdi. Medineli kadınlar esmer tenli ve orta endamlıdılar, tatlı dil, espri, güzel yüz ve güzel ten bir arada toplanmıştır. Sındililer, memleketleri memleketlerine yakın olması nedeniyle Hindistanlılara benzerler, ince belli ve uzun saçlarıyla ün salmışlardır. Berberî kadınlar; renkleri genellikle siyahtır, aralarında sarışınlar da vardır. Hamarattırlar, doğurgandırlar, çocuklara karşı merhametli ve sefkatlidirler (İbn Butlan, 2008: 577-578).

Nişâbûr'un ticaretinde köle ticareti de önemli bir yere sahipti. İslâm dünyasına yapılan köle sevkiyatı ağırlıklı olarak Sudan (Zenci köleler), Orta ve Kuzey Avrupa (Sakalibe), gayri müslim Türk toprakları ve Hindistan'dan gerçekleşiyordu. Sudan dışındaki bütün köle sevkiyatları Sâmânî toprakları üzerinden gerçekleşmekteydi.

Kuzeyden yapılan köle ticareti Hazar toprakları, Volga (İtil) ve Kama nehirlerinin mecralarını izleyerek Bulgar ülkesine uğruyor ve Harizm'den Sâmânî topraklarına girerek böylece iki ayrı güzergâh takip ediyordu. Türk ve Hintli köleler de Sâmânî toprakları üzerinden batıya gönderiliyordu (Usta, 2013: 445-446).

İbn Havkal, *Suretü'l Arz* adlı eserinde Horasan'daki köle ticaretinden şu şekilde bahsetmiştir: "En makbul köleler Türk ülkelerinden getirilir. Yeryüzünde hiçbir yerin kölesi Türk kölelerine benzemez, kıymetleri, güzellikleri onlara yaklaşamaz. Birçok Türk gulamının Horasan'da 3000 dinara satıldığını gördüm. Yeryüzünde hiçbir Rum, melez gulamın, cariyenin bu fiyata satıldığını görmedim, duymadım. Ancak, güzel musîki aleti çalan, şarkı söyleyenler bunun dışında kalır. Sâmânîlerin saraylarında, Horasan kumandanlarının, büyüklerinin yanında böyle cariyeler çoktur." (İbn Havkal, 1967: 452).

2. Kullanılan ve Darpedilen Paralar

İnsanlar yaşamak ve yaşamlarını devam ettirebilmek için başka insanlar ile yardımlaşmaya muhtaçtır, çünkü bütün ihtiyaçlarını bizzat kendisi yerine getiremez bu nedenle, ihtiyaç duyduğunda ayakkabıcı, kapı yapan, buğday sahibi olan, zeytinyağı, çeşitli ticari malları olan insanları ihtiyacı halinde bulabilmelidir. Bunlara kendisinin sahip olması mümkün olmazsa diğer mesleklerle uğraşanları yanında kolayca bulmalı. Yani dokumacı, marangoz, buğday, zeytinyağı vb. diğer ihtiyaçları üreten meslek sahiplerine ulaşmalı. Satılan bütün

şeylere insanlar muhtaçtır. Bunların bir kişi tarafından üretilmesi güçtür. Bu sebeple Allah insanlara çeşitli meslekler verdi. İnsanlar ihtiyaç duydukları şeyleri devamlı yanlarında bulunduranlardan parayla almak için altın paralar edindiler. Paranın karışık olmaması, ihtiyaç anında her şeyin alınabilmesi, uzun zaman kalabilmesi, bozulmaması için onu damgaladılar, üzerine alametler koydular. Bunun yanında gümüşten ve daha az kıymette daha az dayanıklı para da edindiler. Bakır, gümüşe göre daha fazla dayanıklı olmadığından ona üçüncü derece para dediler. Bu parayı da insanlar kendi derecesine yerleştirdiler. Bu üç çeşit paranın en değerlisi birincisidir. Zira altın az ve zor bulunur (Kudâme b. Cafer, 2018: 109 vd; Kılınç, 2021: 26-27).

X. yüzyıldan önce İslâm ülkelerinde zenginlik dirhem adlı gümüş para ile ölçülmekteydi. Ancak M.S. 900 yılından başlayarak özellikle batı illerinde olmak üzere dinâr denilen altın para ile ölçülmeye başlandı.

Fırat'ın doğusundaki ülkelerde yalnız dirhem kullanılmaktaydı; Part, Sâsânî ve Türk fatihlerin anayurtları Orta Asya'da ise ancak bakır paralar vardı. Buna karşılık Fırat'ın batısında ve özellikle Ortadoğu kapitalizminin merkezi Nil vadisinde başka para olmadığı için altın dinâr X. yüzyıldan başlayarak orada yığılmıştı (Mazaherî, 1972: 367; Kılınç, 2020: 97).

Altının bu kadar değerli olmasının sebebi değişiminin az olması, zarafetinin ve parlaklığının ise eskidikçe artmasıdır. Çünkü altın asla eksilmez ve fire vermez. Altın dışında kullanılan ve gömülen değerli her şey fire verir ve eksilir. Kaynaklarda iyi bir dinârın, eskidikçe kırmızıdan yeşile doğru renk değiştirdiği ifade edilir. İlk dönem ekonomistleri; saf dinârın saç ve sakala yapışma süresi ile test edildiğini, sahte dirhem in ise, ağırlığı ve hafifliği ile denendiğini söylemişlerdir (Câhız, 2001: 308-309).

Üretim ve ticaret hacminin artmasıyla birlikte Abbasîler döneminde paraya duyulan ihtiyaç da artmıştı. Abbasîler dönemiyle birlikte kurulan darphaneler merkeze bağlı değildi. Abbasîler, Emevîler dönemindeki sikke basma hususundaki aşırı merkeziyetçi politikadan vazgeçmişlerdi. Bununla birlikte paraların ayarlarını kontrol etme işini de Abbasîler halifeden alarak bir görevli atamışlardı. Ortaçağ'da zaman zaman altın veya çifte metal standardı (altın-gümüş) uygulanmış olsa da bu dönemde genel olarak üç ayaklı bir para sistemi vardı. Dinâr bu sistemde, mevcut iktidarın gücünü temsil etmekteydi, bu nedenle en ileri teknikler kullanılarak saflaştırılmış altından darp ediliyordu ve yine mevcut iktidarın gücünü göstermesi için siyasi sınırları aşarak geniş alanlara yayılıyordu. Gümüş para olan dirhemde, saflığını koruduğu müddetçe ve kendisini tedavüle süren iktidarın ekonomik gücünü koruyabildiği oranda, ticaret aracılığıyla ülke hudutlarını aşabilmekteydi, çünkü saf gümüşün değeri kendi içindeydi. Ancak işler iyi gitmediğinde iktidarın hazinayı rahatlatmak için ilk başvurdukları yöntem parayı devalüasyona sokmaktı. Bu durumlarda ise dirhem, yabancı tüccarların gözünde değerini yitirmekte ve sadece iktidarın hükmettiği bölgede geçerliliğini sürdürebilmekteydi (Özdal, 2016: 146; Kılınç, 2021: 28-29).

Devletler X. yüzyıldan itibaren yeni para politikaları uygulamak zorunda kalmıştır. Çünkü X. yüzyılın ortalarından itibaren gümüş para eksikliği ortaya çıkmış ve bu durumun etkisi yaklaşık 200 yıl boyunca devam etmiştir. Böyle bir sorunun ortaya çıkmasının başlıca nedeni ise gerek Avrupa ve gerekse kuzey ülkeleri ile yapılan ticaret neticesinde önemli bir miktardaki gümüş paranın Avrupa'ya götürülmüş olmasıdır. Bunun üzerine gümüş madenleri tam kapasiteyle çalıştırılmaya başlanmış, ancak gümüş madenlerinin bir süre sonra tükenmesiyle birlikte gümüş sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Gümüş para eksikliğinin bir diğer nedeni ise şehirlerin hızla büyümesidir. Şehirlerin büyümesiyle ticaret artmış ve bunun üzerine daha fazla basmak zorunda kalınmıştır. Bu dönemde bazı şehirlerde sahte para kullanılmaya başlanmış ve bu durum öyle bir hal almış ki ekonomiyi tehdit eder hale gelebilmiştir. Büyük Selçuklular zamanında Nişâbûr'da ülkenin en büyük darphanelerinden biri bulunmakta ve burada çok miktarda dinâr basılmaktaydı. Nişâbûr dinârları yüksek ayarlı paralardı ve Nişâbûriye altını olarak adlandırılmıştı. Ayrıca yüksek ayarlı dinârlar, ülkenin diğer darphanelerinde de basılmaktaydı. Ancak bazen ekonominin kötüye gittiği dönemlerde ayarı düşük paralar da piyasaya sürülmüştür. Dirhem ise ilk zamanlarda bakır ve gümüş karışımından basılmış, ancak sonraki dönemlerde gümüşün yetersiz ve gümüşe ihtiyacın fazla olmasından dolayı tamamen bakırdan basılmaya başlanmıştır (Piyadeoğlu, 2012: 172-173; Kılınç, 2022: 68).

Bir yerde darphanenin bulunabilmesi için önemli şartlardan biri para basılacak şehirde paranın ham maddesini sağlayacak madenlerin bulunmasıdır. Bu nedenle madeni paralar ham maddenin de çıkartılabildiği şehirlerde basılmaktadır. Nişâbûr, Belh, Herat ve Merv şehirlerinde para basıldığına göre, buralarda paraların basıldığı madenler olan altın, gümüş ve bakır bulunmaktadır (Hudûdü'l Âlem, 2020: 61-64, İbn Havkal, 1967: 434-445).

Öyle ki Ebu Dülef'in *İran Seyahatnamesinde* Nişâbü'r'da yeryüzündeki tüm bakır madenlerinden daha kaliteli bakır madeninin olduğu belirtilmektedir (Ebu Dülef, 2020: 116).

Nişâbü'r'da basılmış olan paraların üzerinde diğer merkezlerde basılmış olanlarda olduğu gibi dini ibare, basım yeri, basım tarihi, parayı bastıran hükümdarın adı, dini bakımdan bağlı bulunduğu halifenin adı, eğer parayı devletin valisi bastırmışsa onun adı da yazılırdı (Artuk, 1970: 321; Pırlanta, 2013: 331).

Mevcut bilgilere göre, Rusya'da ve İsviçre'de bulunan IX. ve X. yüzyıllara ait gümüş paraların büyük bölümünün Sâmânîler döneminde Buhârâ, Semerkant, Belh, Taşkent ve Nişâbü'r gibi merkezlerde basılan paralar olduğu anlaşılmaktadır. Paraların üzerinde bu şehirlerde basıldığına dair yazılar vardır. Bütün bunlar o dönemde uluslararası ticaretin geliştiğini de göstermektedir (Heyd, 1975: 66-87; Atan, 1990: 82).

3. Nişâbü'r'da Hanlar, Çarşılar ve Pazarlar

İslâm şehirlerinde az veya çok sayıda toptan ticaretin yapıldığı yerler için ayrılmış fenduk veya han denilen geniş mağazalar bulunurdu. Gerçekte birer kervansaray olan bu hanlarda üstü örtülü geçitlerle birleşen çok büyük kare biçimli avlular vardı; genelde bu yerler iki veya üç katlı olur ve buralar belli bir sayıda antrepo, mağaza ve bürolara ayrılırdı. Büyük ticari işler buralarda görülürdü ve bu hanlardan her biri başka bölgeleri temsil eden toptancıların ham maddeleri alıp sattıkları bir nevi bugünkü ticaret borsalarıydı. Böylece Halep işi cam eşya, Şam'lı tüccarlar tarafından Suriye'de üretilmiş olan başka eşya ile birlikte satılırdı. Hindistan'dan veya Zengibar'dan gelmiş değerli tahtalar, baharatlar, tahıllar ve anberler, Huzistan'lı veya Hint'li tacirlerin hanlarında yanyana sergilenirdi. Mısır'da dokunmuş kumaşlar, yapılmış kristaller ise Mısır'lı Yahudiler'in hanlarında satılırdı, Sibiryâ kürkleri Azerbaycan'lı tüccarların antrepolarında yığılır; Horasan'lı ve Mâverâünnehir'li tüccarların hanlarında yer alırdı (Mazaherî, 1972: 240-241; Kılınç, 2021: 21-22).

Hanlar belli bir saatte açılır ve yine belli bir saatte kapanırdı. Hanlar kapılarını sabahleyin dokuza doğru açarlar ve o andan itibaren gerek mağazalarda ve gerekse avlularda bir hareketlik başlardı. Kervanlar gelir gelmez birçok hamal ve koruyucu malları kaldırır, tartar ve damgalar. Bu hanlarda bütün gün her türlü görevli, tellâl ve tüccar durmadan gider gelirdi. Hanlarda sakinlik akşamın altısından önce olmazdı, bu saatten itibaren de, handaki personel işini bitirmiş olur ve tüccarlar da lüks mahallelerdeki evlerine geri dönerlerdi. Hanların kapanma saatinin gelmesi ile birlikte yanlarında büyük Gürcistan köpekleri bulunan birçok gece bekçisi sabah dokuza kadar handa kalmak üzere hanlara yerleşirlerdi; hanların açılış saati geldiğinde ise gece bekçileri köpeklerini hanların bodrumunda zincire bağlarlar, önce küçük kapıları, sonra büyük kapıları açarlar, böylece handa ticari canlılık başlardı (Mazaherî, 1972: 241).

Nişâbü'r'da; ticaret mallarının depolandığı ambarlardan, tüccarların kaldığı otelere ve hanlara kadar birçok ticaret mekânı bulunmaktaydı. İnsanlar her fenduka belli bir şey almak için giderler, bu fendukaların çoğu aynı cins mal satan çarşılarla yarıştırdı. Bu fendukalarda, İpek yolunda ticaret yapan varlıklı ve çok malı olan tüccarlar kalırdı (İbn Havkal, 1967: 432)

Belli mesafelerde inşa edilmiş olan ribatlar (kervansaraylar), askeri amaçlar için kullanılmalarının yanı sıra ticari yönden de çok büyük bir öneme sahiptiler. Buralarda konaklayan kervancılar, hayvanlarının ve kendilerinin ihtiyaçlarını karşılayıp, dinlenme imkânı bulurlardı. Kervansaraylar aynı zamanda birer alışveriş merkezi konumundaydı. İpek Yolu'nun tamamını geçerek Çin'e giden kervanlara çok nadir rastlanırdı. Kervancılar daha çok bu kervansaraylarda alış-veriş yapmayı tercih ederlerdi (Hitti, I, 1995: 528; Usta, 2013: 443).

İbn Havkal, Nişâbü'r'da devamlı bir ticaretin olduğunu ve yolcularının çok olduğundan bahseder. Bu nedenle Nişâbü'r'dan başka Horasan'ın diğer şehirlerinin büyük ticaret kervanlarının olmadığını da belirtir (İbn Havkal, 1967: 432).

İslâm şehirlerinde ticaretin cazibe merkezlerinden bir diğeri ise pazarlardır. Belli meydanlarda her gün açık havada çevre köylerin ürünlerini getirip sattıkları pazarlar kurulurdu. Çok uzun bir yol üzerinde kurulan pazarların genişliği 15 metreydi. Hava ve ışığın girmesi için yaklaşık bir metre çapında üst kısmının ortasında boşluklar bırakılarak birçok kubbe ile örtülürdü. Pazarları örten bu kubbeler yüzlerce ve binlerce tuğladan oluşmaktaydı. Geceleri ise en önemli olan iki ucundan demir kafesten oluşan kapılar ile kapatılırdı. Kafkasya, Türkistan, Afganistan, Ermenistan, İran ve Mezopotamya'daki pazarların üstü kapalıydı. Mısır ve Suriye'deki

pazarların üstü ise hasırların serildiği tahtalarla örtülürdü. Çünkü Mısır ve Suriye’de yağmur az yağardı. Bu şekilde güneşin etkisinden de korunurlardı. Buna karşılık her gün yağmur yağın Karadeniz ve Hazar denizi kıyılarındaki pazarların üstü açıktı; ama çarşılarda olan geniş saçaklar pazarlarda da dükkânları ve gelip geçenleri yağmurdan korurdu (Mazaherî, 1972: 243-253).

Horasan’da yerli ve yabancı tüccarların ticaret yapabildiği birçok pazar bulunmaktaydı. Şehirdeki en büyük pazar olan ve merkez pazar olarak isimlendirilen pazarlar, şehirdeki ticaretin cazibe merkezini oluşturmaktaydı. Bu yerler, şehrin merkezi olan şehristanda kurulmayıp, şehristanın dışında kurulurdu. Bu sayede ticaret yapmak için gelmiş olan yabancılar ve göçebeler şehre girmemiş oluyorlardı. Böylece yöneticiler, özellikle hayvansal ürünler ve hayvan satmak üzere şehre gelen göçebelerden kaynaklanabilecek güvenlik sorunlarının ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır. Şehirde yaşayanlar ve göçebeler ekonomik ihtiyaçlarını kurulan pazarlarla sorunsuz bir şekilde karşılayabilmiştir. Göçebe halk pazarlara mal satmak amacıyla gelirdi. Aslında bu ticaret sayesinde göçebe halk aynı zamanda şehri ve şehirdeki yaşamı tanıma fırsatı da bularak sosyalleşmişlerdir. Pazarlar, halkın ekonomik yaşantısına katkı sağlamakla birlikte, aynı zamanda siyasi mekânlardı. Nîşâbûr’da Büyük Selçuklular döneminde Attârlar ve Demirciler çarşısı ile Saraçlar pazarının olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Merve’de de yine Büyük Selçuklular döneminde meyve, sebze, ekmek ve tohumun satıldığı pazarlarla birlikte zanaat erbabının sanatlarını icra ettikleri pazarlar da mevcuttu. Merv’de sadece buğday alışverişinin yapıldığı bir çarşı da faaliyet göstermekteydi. Ayrıca Belh’te iplikçiler çarşısı ile köle tacirlerinin faaliyet gösterdiği bir çarşı ve Herat’ta ise itriyat çarşısı mevcuttu (Agacanov, 2002: 241; Piyadeoğlu, 2012: 169; Kılınç, 2022: 70).

Ticaret yollarının ana güzergâhında bulunan Semerkant, Merv, Nîşâbûr gibi merkezlerde şehrin bir ucundan diğerine kadar ulaşan büyük çarşılar bulunurdu. Mesela Nîşâbûr’da Murabba’a’tü’l-kebire ve Murabba’a’tü’l-sağire adlı iki büyük pazar yeri vardı. Dükkânların ve tüccarların konakladığı otellerin bulunduğu 50 kadar sokak şehri düz bir çizgi halinde geçerken, birbirlerini de dik olarak kesiyorlardı. Buradaki dükkânlarda her çeşit mal satılırdı (İstahrî, 1927: 255; İbn Havkal, 1967: 432; Honigman, 303; Şeşen, 1998: 232; Usta, 2013: 443). Nîşâbûr’daki konaklama yerlerinin bir diğer özelliği de çeşitli sanat erbabının kalabileceği ve ürünlerini saklayabileceği şekilde özel tip konaklama yerlerinin bulunmasıydı (İbn Havkal, 1967: 432; Pırlanta, 2013: 313). Bu özellik çeşitli meslek dallarında faaliyet gösteren tüccarların Nîşâbûr’u tercih etmelerindeki en önemli sebebi. Tüccar kafilelerinin kaldıkları hanlar sadece şehrin merkezinde yoktu. Nîşâbûr’a bağlı olan birçok belde de hanlar vardı. Bu beldelerden biri Azâdvâr’dır. Bu belde tüccarların eserlerini sergiledikleri Pazar yerlerinin yanı sıra hanlarıyla da meşhurdur (Strange, 2015: 392; Pırlanta, 2013: 313).

İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki şehirler gibi Horasan’daki şehirlerde de meslek türlerine göre ayrı ayrı çarşılar kurulmuştur. Bu çarşıların şehirde dizilişi belli bir düzen içerisindeydi. Aynı tür ticari faaliyetin yapıldığı çarşının şehirden şehre değişmeyen sabit, standart bir yeri vardı. Temiz addedilen meslekle için çarşı, camiye yakın kurulurken kirli olarak nitelendirilen meslekler daha uzak yerlerde kurulmaktaydı. Merkezde bulunan caminin en yakın yerinden başlamak üzere; kuyumcular, kitapçılar ve kâğıtçılar şeklinde kurulmaktaydı. Bunlardan sonra da günlük ihtiyaçlara hitap eden sabuncular ve itriyat türü ürünlerin satıldığı çarşılar ile yiyecek-içecek ürünlerinin satıldığı çarşılar, önem sıralarına göre yerleştirilmekteydi. Kumaşçılar, bakırcılar, ayakkabıcılar, çilingirciler ve mutfak eşyası satıcıları bunlardan sonra yer almaktaydı. Gürültücü, etrafı kirleten ve pis kokulu, başka bir ifadeyle şehir merkezinde bulunması mahzurlu olan ticaret ve zanaat faaliyetlerinin ise şehir kapıları civarında veya dış bölgelerde kurulduğu görülmektedir. Ayrıca bu çarşılar dışında sebze hali gibi hayvansal gıdaların satıldığı çarşılar da rabazda (dış mahalle) bulunmaktaydı (İstahrî, 1927: 255-275; İbn Havkal, 1967: 440-448; Makdisî, 1877: 293-340; Can, 1995: 123-133; Arifoğlu, 2018: 179).

Horasan’da her meslek grubuna ait olarak inşa edilmiş bu çarşılar iç içeydi. Bunların giriş kapıları ana caddeye açılmaktaydı. Kare şeklinde olan bu çarşılar, meslek gruplarına göre dizilmişlerdi. Daha sonraki dönemlerde buralar bedesten, kapalı çarşı ve arasta halini almışlardır (İstahrî, 1927: 255-257; İbn Havkal, 1967: 431-450; Can, 1995: 123-133; Cezar, 1977: 94; Piyadeoğlu, 2012: 170; Arifoğlu, 2018: 179).

Horasan’da farklı meslek gruplarına ait çarşılar dışında farklı mezheplere ait çarşılar da bulunmaktaydı. Nîşâbûr’da Kerrâmîler’in kendilerine ait çarşısı bulunmaktaydı. Kerrâmîler bu çarşını günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurmuşlardı. Farklı dini grupların, ikamet ettiği mahalleler farklı yerlerde olduğundan dolayı kendilerine özgü ekonomilerini oluşturmuşlar. Ayrıca her mahallede yaşayan nüfusa uygun olarak da halkın

ihtiyaçlarını karşılayacak meslek erbabı da faaliyet göstermiştir. Bu sayede büyüklüğüne bakılmaksızın hemen hemen her mahallede bir çarşı olmuştur (Hartmann, II: 485; Piyadeoğlu, 2012: 169-170).

Ticaretin gelişmesini sağlayan diğer bir unsur olarak da şehirlerde yılın belli bir döneminde kurulan panayırları görmekteyiz. Fuar ve panayırlar, ticaretin gelişmesine katkıda bulunmak için her yıl için aynı dönemde, kısa bir süreliğine kurulan ve çok büyük olan bu mekânlar birçok satıcı ve alıcıyı bir araya getiriyordu, ürünlerin sergilenmesine, tanıtılmasına olanak sağlıyordu, satış sözleşmelerine sahne oluyordu ve büyük bir alışveriş potansiyeline sahipti. Horasan tüccarlarının da yer aldığı Mâverâünnehir'in Dizek kasabasının yakınında bir yerde yılda bir günlüğüne kurulan gayet mütevazı olan Mersemen Panayırı'nın bu bir günde elde ettiği ciro 100 bin dinarı aşılıyordu (Hudûdü'l Âlem, 2020: 71; Özdal, 2016: 307; Kılınç, 2021: 23).

4. Nişâbûr'dan İhraç Edilen Ürünler

Horasan ekonomik canlılığın bir hayli fazla olduğu bölgeydi. Elbette ki coğrafi konumu nedeniyle ticaret yollarının geçtiği bir yerde bulunmasının önemi büyüktür. Bununla birlikte birçok ekonomik faaliyetin burada yapılması önemini daha da artırmıştı. Horasan tarım, hayvancılık, madencilik, dokumacılık, itriyat, taş-toprak gibi her türlü ekonomik faaliyetin yapıldığı bir bölgedir. Pazar ve çarşılarında birçok ürünü bulmak mümkündür. Üretilen ürünlerin ihtiyaçtan fazlası başta yakın yerler olmak üzere başka bölgelere ihraç edilmekteydi. Bu ürünler arasında zirai ürünlerin payı büyüktür. Türkistan ve Irak'a pamuk ihraç edilmekteydi (Şeşen, 1998: 243; Mez, 2000: 524; Şahin-Arifoğlu, 2013: 371).

Ortaçağ'da İran'da pamuklu dokuma şehirleri şunlardı; Merv, Nişâbûr, Bemm, Belh, Kirman, beyaz giysileri ile Vizâr, Şehcan sarıkları "Rahtec", "Tahtec" başörtüleri, "Musammit", "Attabî", "Sa'idî", "Zarâîfî", ve "Muştî" denilen kumaşlar, Hulleler (takım elbiseler) ve keçi kılından dokunmuş elbiseler Nişabur'da üretilmekteydi (Mukaddesî, 2015: 333-334; Bakır, 2005: 165).

Nişâbûr'da envâ-i çeşit pamuklu, ipekli çok değerli kumaşlar, elbiseler imal edilir. Üretilen pamuk ve ipek giysiler çokluğu ve dayanıklılığı nedeniyle başta İslâm ülkeleri ve Türk ülkeleri olmak üzere başka ülkelere gönderilirdi (İbn Havkal, 1967: 432; İstahrî, 1927: 255; Hudûdü'l Âlem, 2020: 56-57; Strange, 2015: 469). Nişâbûr'da dokunan "nah" ve "kenha" cinsi ipekler Hindistan'a ihraç ediliyordu (İbn Battûta, 2013: 373). Örme ve tafta ile dokunmuş kumaşlardan üretilmiş giysiler, sarıklar, başörtüleri, kuşaklar ve yelekler ihraç edilirdi. Kuhistan'da da Nişabur'un dokumalarına benzer yünlü dokumalar, halılar ve ayrıca kaliteli hurma üretilirdi (Mukaddesî, 2015: 334).

Nişâbûr'daki iş kollarının başında pamuk ile ipek üretimi, dokumacılık ve ticaret geliyordu. Ayrıca burada seramik, demir işçiliği ve çinicilik çok gelişmişti. Nişâbûr, Horasan ticaretinin merkezi olmasının yanında canlı bir sanat faaliyetinin de merkezi durumundaydı. Öyle ki şehir çinicilik ve demirciliğiyle meşhurdu. Burada üretilen mallar ise işlek ticaret yolları sayesinde çeşitli yerlere ihraç edilmekteydi (Zahoder, 1995: 499; Özgüdenli, 2007: 149).

Nişâbûr yöresinde üretilen tahıl ürünlerinin ihracatı şehrin doğu ve batı tarafındaki bölgelerine yapılmaktaydı. Şehrin kırsal bölgelerinden olan; Câcerm, İsferyân ve Beyhak'ta da tahıl ambarı olmaları nedeniyle etraftaki yerleşim yerlerine tahıl ihraç edilmekteydi (Makdisî, 1877: 315-318; Arifoğlu, 2018: 188).

Nişâbûr'a bağlı olan Tus şehrinin Nukan kasabasının Nukan dağlarında kap yapımında kullanılan toprak madeni vardır. Bram adı verilen tencerelerin üretildiği bir madendir. Bu maden Horasan'ın diğer şehirlerine de gönderilir. Ayrıca burada bakır, demir, gümüş, firuze, hamâhım (oksitli demir) ve dehnec (bakır taş) gibi başka maden ocakları da vardır. Kaynaklarda altın madeninin de olduğunu, fakat üretim için yeterli olmadığı belirtilmektedir (İbn Havkal, 1967: 434; İstahrî, 1927: 258; Hudûdü'l Âlem, 2020: 57; Strange, 2015: 474; Yörükân, 2004: 142).

Nişâbûr'un çeşitli bölgesinde frenk üzümleri (Bektaşî) meşhurdu. Ayrıca Nişâbûr'un köylerinin bahçelerinde çok büyük miktarda kayısı ihraç edilirdi (Strange, 2015: 472). Nişâbûr tarım ürünlerinin tabii olması yönüyle meşhur olmuştur (Mukaddesî, 2015: 263).

İranşehr gıda deposudur. Burada üretilen mallar birçok yere ihraç edilirdi. Burada dikilen elbiseler kaliteli ve oldukça meşhurdur. Öyle ki bu elbiseler ile Mısır ve Iraklılar hava atarlardı (Mukaddesî, 2015: 325).

Horasan'da topraktan üretilen mamullerin başında cam üretim merkezleri gelmekteydi. Nişâbûr'daki sanatkârlar cam ürünlerini mine ile kaplama işini büyük bir beceri ile yapıyorlardı. Ayrıca Horasan bölgesinin Herat, Tus ve Nişâbûr gibi şehirlerinde toprak mamullerinden olan çömlekçilik de yapılmaktaydı. Nişâbûr ve Semerkant'ta beyaz zemin üzerinde açık kırmızı, yeşil (zeytin renginde), kerpiç kırmızısı renginde Arapça yazılar ve çeşitli bitkisel şekiller bulunan çömlekler de Miladi 901 yılında Horasan bölgesinin Sâ mânîler'in eline geçtikten sonra imal edilmeye başlandı (Frye, 1965: 80; Bakır, 2001: 165; Şahin-Arifoğlu, 2013: 371). Şaş'ın çanak çömleklerinin benzeri yoktu (Mukaddesî, 2015: 336).

Nûkân'da yılan taşından (Berrâm) yapılmış taş kavanozlar ihraç edilirdi. Turkuazlar (firuzeler) ve "santalum" (humâhen) olarak bilinen taş ve ayrıca bakır taşı (dehneç) tamamen Tus civarında bulunurdu ve satılmak üzere Nûkân çarşılarına götürülürdü (Strange, 2015: 474).

SONUÇ

İslâm'ın ilk zamanlarında Fars dilinde "Bulutlu Şehir" anlamında Ebrşehr ve İranşehr adıyla da anılan Nişâbûr Horasan bölgesinin Merv, Herat ve Belh'in de bulunduğu en önemli şehirlerindendi.

Siyasi bir merkez olarak önem kazanması, Tahirîlerin Horasan'da yönetimi ele geçirdikleri dönemde olmuştur. Tahirîler'in Horasan'ın merkezini Nişâbûr'a taşıyarak bu şehri kendilerine başkent yapmışlardır. Bunun üzerine şehir büyüyerek zenginleşmiştir. Tahirîlere başkentlik yaptıktan sonra Saffarîler zamanında da önemini devam ettirmiştir. Sâ mânîlerin Saffarîleri mağlup ederek Horasan bölgesini ele geçirmesiyle, Horasan'ın merkezi konumuna gelen Nişâbûr, sosyal, siyasi, ticari açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur.

Coğrafi konumundan dolayı Horasan önemli bir ticaret merkeziydi. Horasan'da ticaret hacmi en yüksek olan yerleşim merkezi de Nişâbûr'du. Doğudan Batıya uzanan ticaret yollarının kavşağında olan Nişâbûr, Tahirîler döneminden itibaren başlayan Horasan bölgesinin merkezi olma özelliğini Sâffâriler, Sâ mânîler ve Gazneliler döneminde ticari yönden gelişmesiyle sürdürmüştür. Nişâbûr, Büyük Selçukluların Horasan'a gelmeleri sonrasında da kazandığı ticari merkez olma özelliğini korumuştur.

Büyük Selçuklular zamanında ülkenin en büyük darphanelerinden biri Nişâbûr'da bulunmaktaydı ve burada çok miktarda dinâr basılmaktaydı. Nişâbûr dinârları Nişâbûriye altını olarak adlandırılan yüksek ayarlı paralardı.

Nişâbûr'daki, kervansaraylar, hanlar, çarşı ve pazarlar şehirde ticaretin canlı olmasını sağlamıştır. Bu mekânlar yabancı tüccarların şehre gelerek burada ticaret yapmalarını kolaylaştırmıştır. Örneğin kervansaraylarda konaklayan kervancılar, kendilerinin ve hayvanlarının ihtiyaçlarını buralarda karşılayıp ayrıca dinlenme imkânı da bulurlardı. Kervansaraylar aynı zamanda da birer alışveriş merkezi konumundaydı.

Nişâbûr'da her türlü pamuklu, ipekli çok değerli kumaşlar, elbiseler imal edilir. Üretilen pamuk ve ipek giysiler çokluğu ve dayanıklılığı nedeniyle başta İslâm ülkeleri ve Türk ülkeleri olmak üzere başka ülkelere gönderilirdi. Dokuma ürünleri dışında ayrıca burada seramik, demir işçiliği ve çinicilik çok gelişmişti. Nişâbûr, Horasan ticaretinin merkezi olmasının yanında canlı bir sanat faaliyetinin de merkezi durumundaydı. Öyle ki şehir çinicilik ve demirciliğiyle meşhurdur. Burada üretilen mallar ise işlek ticaret yolları sayesinde çeşitli yerlere ihraç edilmekteydi.

Nişâbûr tarım ürünlerinin doğal olması yönüyle meşhur olmuştu. Nişâbûr'un çeşitli bölgesinde frenk üzümleri (Bektaşî) meşhurdur. Ayrıca Nişâbûr'un köylerinin bahçelerinde çok büyük miktarda kayısı ihraç edilirdi.

Nişâbûr'un ticaretinde köle ticareti de önemli bir rol oynamaktaydı.

KAYNAKÇA

Agacanov, S. G. (2002), *Selçuklular*, İstanbul.

Arifoğlu, Y. (2018), "Horasanda Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. Y.Y.)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4(3), Aralık, s. 139-161.

Atan, T. (1990), *Türk Gümrük Tarihi*, Ankara., C. 1, TTK Basımevi.

- Bakır, A. (2005), *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara., Bizim Büro Basımevi.
- Barthold, V.V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, TTK Basımevi.
- el-Belâzuri (2002), *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), 2. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Câhız, E. (2001), *et-Tebessurbi'Ticare*, (Çev: M. Mahfuz Söylemez), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara.
- Can, Y. (1995), *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, TDV Yayınları.
- Cezar, M. (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul.
- Ebu D. (2020), *İran Seyahatnamesi, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*, (Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu), İstanbul, Kronik Kitap.
- Frye, N. R. (1965), *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman.
- Frye, N. R. –Sayılı, A. (1946), “Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler”, *Belleten*, C. X, , Ankara, s. 97–133.
- Grayeli, F. (1415 hş.), *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, Havran.
- Hartmann, R., “Belh”, *İA, MEB, C. II*, s. 485-487.
- Hartmann, R., “Cüveyn” *İA, MEB, C. III*, s. 248.
- Heyd, W. (1975), *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev: Enver Ziya Karal), Ankara, TTK Basımevi.
- Hinz, W. (1989), *İslâmda Ölçü Sistemleri*, (Çev: Acar Sevim), *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırma Dergisi*, (5), s. 1-82.
- Hıttî, P. K. (1995), *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, (Ter: Salih Tuğ), I, İstanbul.
- Honigmann, E.- Bosworth, “Nishapur”, *Encycyclopaedia of Islam*, VIII, s. 62-63.
- Honigmann, E., “Nişapur”, *İA, MEB, IX*, s. 303.
- Hudûdü'l Âlem, (2020), *Mine'l-Meşrik ,le'l-Magrib*, (Çev: Abdullah D.-Murat A., İstanbul, Ayışığıkitapları.
- İbn Battûta, (2020), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev: A. Sait Aykut), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Butlan, (2008), *el-Hasan el-Muhtar b. El-Hasan, Risâle Câmi'a Fünûn Nâfi'a Şirâ er-Rakîk ve Taklîbi'l-Abîd*, (thk: Abdusselâm Hârû), (Çev: Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, Bizim Büro Basımevi.
- İbn Havkal, (1967), *Suretü'l -Arz*, Leiden.
- İbn Hurdâzbih, (1967), *el-Mesalik ve'l- Memalik*, ed. M. J. de Goeje, Leiden, Brill Press.İbn Rüsteh, (2017), *El- A'lâku'n-Nefîse*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- İstahrî, (1927), *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, Leiden.
- Kılınç, A. (2020), *Sâmânîler Döneminde Buhârâ Şehri*, İstanbul, Hiperyayın.
- Kılınç, A. (2021), *Mâverâünnehir'de İktisadi ve Sosyal Hayat (IX.-XI. Yüzyıllar)*, İstanbul, Hiperyayın.
- Kılınç, A. (2022), “Horasan Bölgesinde X.-XII. yüzyıllarda Ticaret”, *KAREFAD/ÇAKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:10, S.1, s. 58-82.
- Kudâme b. C. (2018), *Kitabü'l Harac*, (Çev: Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- Kurt, H. (1998), *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara, Fecir Yayınevi.
- Lombart, M. (2002), *İslam'ın Altın Çağı*, (Çev: Nezih Uzel), 4. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları.
- el-Makdîsî (1877), *Ahsenü't -Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, (Nşr. De Goeje), Leiden.

- Mazaherî, A. (1972), Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, (Çev: Bahriye Üçok), İstanbul, Varlık Yayınevi.
- Merçil, E. (2008), “Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nişabur, Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler Sempozyumu Bildireleri, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Mez, Â. (2000), Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, (Çev: Salih Şaban), 1. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Mukaddesî (2015), Ahsenü't-Takâsım, (Çev. ve Notlar Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları.
- Özçamca, S. (2007), Büyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım-Ticaretteki Yerleri, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.*
- Özdal, N. A. (2016), Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Özgüdenli, O. (2007), “Nişâbü”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 33, İstanbul, s. 149-151.
- Pırlanta, İ. (2010), Fethinden Sâmânîler Döneminin Sonuna Kadar Nişabur, *Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.*
- Pırlanta, İ. (2011), “İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi”, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2011/2(1), s.155-165.
- Pırlanta, İ. (2013), Orta Çağ'ın İncisi Nişabur, İstanbul, Hikmet Yayınevi.
- Piyadeoğlu, C. (2012), Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayın.
- Sarıgül, N. (2018), Selçuklu Başkenti Nişâbü: Kuruluşundan Büyük Selçuklu Hakimiyetinin Sonuna Kadar, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.*
- Strange, G. L. (2015), Doğu Hilafetinin Memleketleri, (Ter: Adnan E.-Cengiz T., İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Şahin, H., Arifoğlu, Y. (2013), “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(3), s. 361-387.
- Şeşen, R. (1998), İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Şen, R. (1998), Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul.
- Şeşen, R. (2001), İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK. Yayınları, Ankara.
- Uslu, R. (1997), Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa.
- Usta, A. (2013), Türklerin İslamlaşma Serüveni, Yeditepe yay. İstanbul.
- Yakut el-Hamevî, Şihâbüddîn EbûAbdullah b. Abdullah, Mu'cemu'l-Buldan, I-VI, Beyrut.
- Yıldız, H. D. (1988), “Abdullah b. Tâhir”, DİA, C. I, İstanbul, TDV Yayınları, s. 137-138.
- Yörükân, Y. (2004), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, (Notlarla Yayına Haz. Mehmet Ş., Ali E., Süleyman Ö., Tahsin K.), İstanbul, Gelenek Yayıncılık.
- Zahoder, B. (1955), “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, Belleten, (Çev: İsmail Kaynak), 18, Ankara, s. 491-527.
- Zeydan, C. (1972), İslam Medeniyeti Tarihi, (Çev: Zeki M.), C. I, İstanbul, İletişim Yayınları.